ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ МОВНОГО РОЗВИТКУ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

М.І. Зубов, д-р філол. н.

КОНФЕСІЙНИЙ КОНТЕКСТ НАРОДНОЕТИМОЛОГІЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ ЕТНОНІМА *САРАЦИНИ*

У статті розглядаються відображення в народних етимологіях етноніма сарацини середньовічних християнських уявлень про мусульман. Доводиться, що зближення назви сарацини (сорочини – срачини) і давньоруського срака ‘анус’ могло виникнути тільки на базі східнослов’янських мовних закономірностей. Відповідно, одна з міфологем про народження сарацин через задній прохід належить саме давньоруській полемічній книжності, а не південнослов’янській. Це важливо для культурно-етнічної атрибуції деяких пам'яток давньої слов'янської книжності.

Reflections in the folk etymologies of the ethnonym Saracen of medieval Christian representations about Moslems are considered in the article. It is being, that rapproachement of the name Saracen and Old Russian sraka ‘anus’ can arise only on the basis of the East-Slavonic language regularities. Accordingly, one of mythologemes about the birth of the Saracens through anus belongs to Old Russian polemic booklore, but not South-Slavonic. It is important for cultural-ethnical attribution of some monuments of the Old Slavic booklore.

Етнонім *сарацини* походить від середньолатинського *saracēnus*, де відображене арабське *šark* ‘схід’[1] тобто первинне понятійне представлення етноніма – *люди сходу*. Назва цієї людності, власне, одного із кочівних розбійницьких племен Аравії, вже на початку середніх віків була поширена християнськими письменниками на усіх, хто належав до ісламу.

Унаслідок географічного розташування Русі найближчими її сусідами-мусульманами виявилися південні степові народи. Першими серед них оцінку як *безбожні сини Ізмаїлові* одержали половці після їх нищівного набігу на Києво-Печерський монастир 1096 р. У додаток до цього автор "Повісті временних літ", викладаючи генеалогії степовиків, приписує ізмаїльтянам те, що вони навмисне виводять себе від Сари (***и творѧт сѧ Сарини. и прозваша имѧ собѣ Саракине. рекше***

Сарини єсмы)[2], приховуючи факт свого походження від Ізмаїла та рабині Агарі. (У дужках зауважимо, що форма *саракине* тут має грецьке походження, на що, між іншим, указує й відсутність наслідків першої палаталізації).

Передумови появи етимології пов'язані з книгою Буття, з тим її місцем, де говориться, що дружина Авраама Сара через безплідність не могла народити спадкоємника, а тому вмовила Авраама взяти наложницю Агар, від якої й народився Ізмаїл. Проте надалі Бог благословив лоно Сари і вона народила Іакова, від якого пішов весь єврейський народ. А від Ізмаїла походять араби та інші кочівники Близького Сходу. Таким чином, коли *безбожні сини Ізмїлові* виводять свій родовід від Сари, то тим самим вони облагороджують своє походження, що й спростовує руський літописець. Ця генеалогічна етимологія є також уже у слов'янській Кормчій XI ст.[3], була вона популярною й на Заході[4]. Загалом початок свій це пояснення бере від Ісидора Севільського[5].

Принагідно нагадаємо, що грецька форма етноніма sarakhnov' давала поштовх до іншого його народноетимологічного переосмислення. Так, у грузинському «Життєпису Вахтанга Горгасала» Джуаншера Джуаншеріані (XI ст.) знаходиться таке місце: «І виступив Еракл (*тобто цар Іраклій.* – М. З.) у бік Палестини, щоб воювати там. Але там виявився такий собі монах, божа людина, і говорив він цареві: "Біжіть, тому що Господь віддав Схід і Південь сарацинам, які у перекладі значать пси Сари"[6] – пор. гр. κύων, κυ̃νός 'пес, собака; сука' (і в пейоративному значенні). Подібні звукові зближення стали можливими у візантійський період історії грецької мови, коли звуки, що передавалися літерами h та υ набули близького звучання до [i] (тобто – khnov' = κυ̃νός). Очевидно, що ця етимологія належить не грузинському автору, а запозичена ним із візантійських джерел.

Цікаво, що за кілька століть до цього, тобто на більш ранньому етапі візантійського періоду грецької мови, видатний християнський письменник Іоанн Дамаскін (близько 675 – 753 або 777) наводить наступне пояснення: "Саракинами ж їх називають, тому що Агар сказала ангелу: Сарра відпустила мене порожньою"[7]. Тут маємо зближення – khnov' із гр. κενός 'пустий, порожній'. Пояснення Іоанна Дамаскіна повторює наприкінці XI або початку XII ст. інший візантійський письменник Євтимій Зигабен (пом. 1118 р.), середньовічний слов'янський переклад якого за сербським рукописом XV ст. нам по-

щастило виявити в рукописному зібранні Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького: **сараку́ни же ё ѣже агарь рещи кь аггел егда изьгнана ё госпож^д^е своеѣ и хож^д^аше по пстини носещи исмаила ко сарра тьщ ме ёпсти**[8].

Переходячи безпосередньо до заявленої теми, зазначимо також, що нам уже доводилося звертатися до конфесійних конотацій етнонімії в давньоруських писемних джерелах, серед яких центральним у даному аспекті є одне з найбільш вагомих давньоруських повчань проти язичництва – *Слово св. Григорія про те, як раніше у поганстві сущі народи кланялися ідолам*[9] (надалі СлГр). Пам’ятка детально розглядалася в наших монографії (названа у передуючій примітці) та подальшій докторській дисертації[10]. Разом із тим інтерпретативні можливості середньовічного тексту залишаються невичерпними, про що, як одна із ілюстрацій тези, свідчить і подальший аналіз із залученням нових фактів.

У підсумковому викладенні зміст СлГр за різними його списками постає таким. Слов'янський автор-укладач, відштовхуючись від певних місць раннього давньоболгарського перекладу 39 Слова Григорія Теолога, відомого на Русі за рукописом XI ст., говорить про те, що елліни поклонялися богиням (Артеміді, Афродіті, Гекаті, Семелі, якійсь непевній Коруні), які народжували богів-синів за непристойних та бридких обставин, через що ці матері-богині та їх народжені сини ставали об'єктом обожнювання. Від еллінів відповідний культ *рожаниці* і *рода* перейняли інші народи, як-от: халдеї, єгиптяни, римляни, обези (грузини), булгари (волзькі), туркмени, сарацини, а нарешті – слов'яни, у яких рожаничною парою постають Мокош та Перун (не йдеться про міфологічні реалії – лише про їх книжно-християнську рецепцію).

Не повторюючи аргументації щодо приписування слов’янськими книжниками рожаничного культу халдеям, римлянам, латинянам, грузинам зосередимо увагу саме на етнонімі *сарацини*.

Перше, що викликає певну настороженість з погляду викладеної вище інтерпретації повчання, це те, що мусульман важко звинуватити у віруваннях, подібних до рожаничних, оскільки їх релігія є послідовно монотеїстичною, де не залишається місця для жіночих персонажів. Не випадково у пам’ятці відсутні нагадування іудеїв з типологічно тотожним характером віри: іудеї поклоняються єдиному Богу, не

визнають Новий Заповіт і не знають Богоматері, а тому вони справді невразливі з погляду критики ідольського рожаничного культу.

Разом із тим, взагалі кажучи, саме мусульмани та іудеї – представники двох із тих трьох релігій, перед проблемою обрання яких опинився у свій час князь Володимир (плюс ще дилема прийняття християнства східного та західного, латинсько-римського, обрядів) – послідовно піддавалися давньоруській критиці, пор. для прикладу: *елленский старецъ Перунъ и Хорсъ жидовинъ, два еста ангела громная* в апокрифічній "Бесіді трьох святителів"[11] або *вы оубо окаянии жыдове. и сквернии бесурмене* у "Палеї Толковій"[12]. Отож відсутність етнонімічного позначення євреїв у повчанні є симптоматичною. Слід підозрювати, що в його укладача були якісь особливі підстави з прискіпливістю поставитися до послідовників учення *сарацинського жерця Моамеда і Бохміта проклятого*, як сказано у СлГр.

Це питання розглядав акад. Б.О.Рибаков у зв'язку з хронологізацією пам'ятки і приписуванням її авторства відомому в давньоруській книжності ігумену Данилу, який описав своє паломництво до Палестини: "Прикметою часу й місця є нагадування сарацинів і Магомета, що раптово вриваються в текст руського [*русского* в оригіналі – М. З.] автора. Йдеться в Григорія [мається на увазі 39 Слово Григорія Теолога. – М. З.] про Єгипет, і наш автор зі злобою згадує "проклятого Моамеда, срачиньскаго жерця"; говориться про Крит, і тут нагадується в тих самих виразах той самий "Мамед". Окрім сарацинів, автор знає також їх противників, хрестоносців-фрягів (поставивши їх замість фракійців Григорія), нагадуючи про роги-елефанти ("слоньници") в числі музичних інструментів. Усе це добре укладається в історичну дійсність XII ст., коли сарацини захопили Єгипет. Заразом наш паломник двічі виставив у найнепристойнішому вигляді тих магометан, які були найближчими до Русі, – волзьких болгар"[13].

Таким чином, етноніму *сарацини* надається конкретно-історичний смисл. Не виключаючи такого потрактування у принципі, не слід при тому залишати поза увагою, що йдеться про пам'ятку церковну, яка має свої екзегетичні канони: позначення народів завжди так чи інакше спрямовується на їх віру, і тому така проекція не обов'язково повинна відображати конкретні обставини конкретних вражень того чи іншого автора.

Справді, у того ж таки Іоанна Дамаскіна знаходимо, що до часів царя Іраклія сарацини були ідолослужителями і поклонялися вранішній зірці Денниці (тобто Венері) і Афродіті, називаючи її своєю мовою *Хабар*, що значить 'велика, велична'. Але від часів Іраклія в них з'явився лжепророк, якого називають Мамед (Магомет)[14]. Буквально те ж саме повторює згаданий вище слов'янський переклад Євтимія Зигабена: **Саракини. даже оубо до ираклиа цра лть идѰломь слжах, покланщеˢ ѕвзд дьници и афроᵈⁱт єю же бо и хаварь своимь иˣ именовах ѣзикоᵐ влет же рчь сїа велик. тогда же льжепророк тᵐ вьста мѰамеѦь**[15].

Це дає беззаперечні підстави стверджувати, що слов'янський автор СлГр був, очевидно, обізнаний з візантійськими уявленнями про сарацинів і критично залучив їх до того ж кола, що й еллінів та інших, хто поклонявся роду і рожаницям.

Але в чому ж полягає та особлива непристойність, з якою СлГр зображує сарацинів? Торкаючись обставин народження Осіріса, слов'янський автор пише так: ***скажеть книга лъжива и скврьньна срачиньскаго жьрца моамеда и бохмита проклѧтаго ко не лѣпым проходомъ проиде. рожа сѧ. того ради и богомъ нарекоша.*** Мало того, в одному із списків котрийсь русич-коментатор до цього відразу додає: ***и туда родиша сѧ сорочина.*** **А тому, стверджують списки пам'ятки, *ѿтолѣ начаша мыти гузицѣ. срацини. и болгаре. и търкмени. и ѡлико ихъ есть въ вѣрѣ то(и). и ѡмытье то въливають въ ротъ.***

Як би фантастично не було тут викривлене мусульманство, але це даність пам'ятки – автор саме такими уявляє мусульман. І в цьому полягає головна причина їх критики, узгоджена з магістральною темою повчання: негідні обставини народження як основа того чи іншого культу. Таким чином, звернення критики на магометанство в антирожаничному ключі має у пам'ятці свою внутрішню логіку.

Близькі уявлення про мусульман засвідчені Лаврентіївським літописом під 986 роком у відомому епізоді про вибір віри, коли ***придоша Болъгары вѣры Бохъмиче***. Завершуючи викладення елементів їхнього віровчення, літописець пише: *и ина многа лhсть е$ же нhльзh писати срама ради*[16] Проте, здається, пояснення цієї "лесті" все ж таки наводиться дещо пізніше у Промові Філософа:

слышахомъ ко приходили сꙋть Болгаре. оꙋчаще тѧ принѧти вѣрꙋ свою. ихъ же вѣра ѡсквѣрнѧеть нбо и землю. иже сꙋть проклѧтѣ паче всѣх члвкъ. оꙋподобльшесѧ Содомꙋ и Гоморꙋ. ѡнѧ си бо ѡмывають ѡходы сво. поливавше сѧ водою и в ротъ вливають и по брадѣ мажют сѧ поминають Бохмита. такоже и жены ихъ творѧть. тꙋ же скверну и ино пꙋще. ѿ совокꙋплень мꙋжьска и женьска вкꙋшають[17].

Схоже місце знаходиться також у «Палеї Толковій»:

и въ члвцѣхъ мирѡ^мски **(варіант *бесерменьскии* в іншомꙋ спискꙋ)** ***зыкъ. вѣроуи в*** **(в іншомꙋ спискꙋ додаться *ѥресию*)** ***бохмита. ѡбѧти соꙋще. (и) ѡставлѧю^т подроꙋжь сво и сами сѧ оꙋбо содо^мски смѣшають. и того ради чистѧть ѿходы*** **(варіант *оходы*)** ***сво. паче лица и с҃рца***[18].

В останньому випадку, однак, критика магометанства пов’язана із содомією, що не знаходить виразного відображення СлГр. Це теж може розцінюватися певною мірою як симптом уваги автора конкретно до рожаничного культу, а не до інших виявів поганства. Адже критика содомського гріха добре відома на Русі через апостольські послання Павла (*так само і чоловіки, полишивши природні вживання з жінкою, розпалилися своєю пожадливістю один до одного, чинячи ганьбу, чоловіки на чоловіках, і приймаючи на собі самих належну плату свого блуду* [Рим. 1, *27*]) і відображена, наприклад, такими повчаннями, як "Слово отца нашего Иоанна Златоустаго … о томь како пьрвое погани вѣровали въ идолы": ***Такоже и мꙋжи ихъ разгордевше сѧ. на блꙋдъ похотениемъ своимъ. Мꙋжи с мꙋжи стꙋдъ сдѣвающе зла дѣла творѧще***[19] або **ꙗСлово нѣкоего Христолюбця ревнителя по правой вѣрѣꙗ:** ***ѡкаменѣ бо срце іхъ в неістовом пьньствѣ. ї быша слꙋги кꙋмиром. кож бо пишет сѣдоша бо людие пити ї сти. не в законъ но во ꙋпої и быша пьни. ї въсташа їграт(и) и соблꙋдиша со ближники своими ї того дни погибе їхъ .к. ї .х***[20].

Можна лише гадати, знав чи не знав автор переробки про звинувачення магометан у содомському гріху. Але в кожнім разі їхня літописна характеристика (***иже сꙋть проклѧти паче всѣх человѣкъ***) явно перегукується з їхньою ж характеристикою у СлГр (***и сꙋть всѣхъ ѯыкъ сквьрнѣише и проклѧтѣише***) і тим самим узгоджується з критикою саме рожаничного культу. А тому відсутність тут закиду щодо

содомії стає симптомом усвідомленого відбору звинувачень проти магометан.

І все ж таки: звідки береться давньоруська міфологема про народження сарацинів через задній прохід? Адже візантійського підґрунтя безпосередньо для неї не було. Схоже на те, що з'являється вона з того ж таки народноетимологічного переосмислення фонетичної форми назви *сарацини* (*саракини*). Справді, переосмислення назви *сарацини* як *сини Сари* на давньоруському мовному тлі підтримується паронімійно-атракційним зближенняя фіналії *-цини* і слова *сыни* (з урахуванням уніфікації типів основ іменника – архаїчнішою є форма *сынове*), точно так само, як і візантійське переосмислення sarakhnov' – *пси Сари* на базі ресурсів грецької мови.

У контексті постійної етимологічної уваги до етноніма інші підґрунтя до пояснення давали давньоруські фонетичні трансформації назви. Перший поштовх ішов від її гіперкоректного переосмислення на фоні питомих повноголосних форми як *сороцини* (*сорокини*). На цій підставі вже постає неорганічна неповноголосна форма – *срацини*, а також *сракини*. Уся ця варіативність назви рясно засвідчена джерелами. Нарешті усвідомлення слова як питомого слов'янського веде до появи в ньому результату першої палаталізації – *срачини*. До того ж у певних випадках північноруське цокання нівелює фонетичну відмінність обох форм – *срацини* і *срачини*. Виникле морфонологічне чергування *срак-/срач-* на тлі розхожих уявлень про содомію в мусульман чи не напряму спонукає до зближення етноніма з питомим слов'янським *срака* 'анус, задній прохід'. Звідси й постає внесена в СлГр міфологема про непристойне народження сарацинів.

Приймаючи таке пояснення, з необхідністю слід погодитися, що це саме давньоруська міфологема. Адже книжники слов'янського півдня не знали регулярного співвідношення неповноголосних та повноголосних форм. Тому там форма етноніма *саракини* ніяким чином не могла переосмислюватися як повноголосна *сорокини*, а далі трансформуватися в неповноголосний відповідник *срачини* (подібних форм південнослов'янські пам'ятки справді не знають).

Висновок є принциповим з того погляду, де укладене СлГр – на Балканах чи на Русі. Першої позиції дотримуються, наприклад, болгарські дослідники А. Калоянов та Т. Моллов[21]. Проте їх позиція не узгоджується з тим, що СлГр хоча й написане церковнослов'янською

мовою, проте має яскраві давньоруські мовні прикмети (тобто йдеться про давньоруський ізвод церковнослов'янської мови), а до того ж лінгвотекстологічні особливості досить точно показують, що СлГр укладене на підставі давньоруського списку XI ст. творів Григорія Богослова – саме його, а не якогось іншого[22]. Це значить, що СлГр укладене, найімовірніше, на Русі.

У кінцевому підсумку висновок про давньоруський ґрунт переосмислення у СлГр етноніма *сарацини* також узгоджується з доказами того, що СлГр в його остаточному вигляді було укладене на Русі.

[1]Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. Т. 3. – М., 1987. – С. 561; [2]Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908; [3]Бенешевич В. Н. Древне-славянская кормчая XIV титулов без толкований. – СПб., 1906. – С. 701; [4] Чекин Л. С. Безбожные сыны Измаиловы // Из истории русской культуры. Т. I (Древняя Русь). – М., 2000. – С. 695; [5]Пиков Г. Г. Империи в мировой истории // [URL] http://students.gf.nsu.ru/medieval/Imp-f.html; [6]Джуаншериани Джуаншер. Жизнь Вахтанга Горгасала // [URL]: http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Gorgasal/text2.phtml; [7]Дамаскин Иоанн. О ста ересях вкратце. Откуда они начались и от чего произошли // [URL]: http://www.biblicalstudies.ru/Lib/Father58/IoDamas9.html; [8]Зигабен Евтимий. На богоміле. на саракуни // Рукопис № 1/108 Одеської державної наук. бібліотеки ім. М. Горького. – Арк. 24; [9]Публікації пам'ятки за відомими списками див.: Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. II. Древние слова и поучения, направленные против язычества в народе // Записки Московского Императорского археологического института – М., 1913 – Т. XVIII – С. 17-35; Зубов М. І. Лінгвотекстологія середньовічних слов'янських повчань проти язичництва. – Одеса, 2004. – С. 318-330.; [10]Зубов М. І. Слов'янські повчання проти язичництва в лінгвотекстологічному висвітленні / Дис. … д-ра філол. н. – Одеса, 2005; [11]Васильев М.А. "Хорс жидовин": древнерусское языческое божество в контексте проблем Khazaro-Slavica // Славяноведение. – 1995 – № 2. – С. 47.; [12]Палея Толковая // Философские и богословские идеи в памятниках древнерусской мысли. – М., 2000. – С. 144; [13]Рыбаков Б. А. Язычество древних славян – М., 1981. – С. 12-13; [14]Дамаскин Иоанн. О ста ересях вкратце…; [15]Зигабен Евтимий. На богоміле. на саракуни... – Арк. 24; [16]Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись… – Стлб. 72.; [17]Там само. – Стлб. 73.; [18]Палея Толковая… – С. 143; [19]Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси… – С. 59.; [20]Тихонравов Н. А. Слова и поучения, направленные против языческих верований и обрядов // Тихонравов Н. А. Летописи русской литературы и древности – М., 1862. – Т. IV.

– Отд. III. – С. 90; [21]Калоянов А., Моллов Т. Слово на Тълкувателя – един неизползван източник за старобългарската митология // Българска етнология. – София, 2002. – Бр. 4. – С. 25-41; [22]Зубов М. І. Лінгвотекстологія середньовічних слов'янських повчань… – С. 82-184 та ін.

Л.І. Шевченко, д-р філол. наук

СЕМАНТИКА ПОНЯТТЯ "ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ" В СИСТЕМІ ЛІНГВІСТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ

У дослідженні в контексті теорії інтелектуалізації літературної мови здійснено аналіз мотиваційних ознак, які визначили термін "інтелектуальний".

The research of the theory of intellectualization of a language made the basis of term "intellectual".

Карл Поппер у дискусії з Томасом Куном про розуміння поняття "нормальна наука" вважає за необхідне підкреслити, що йому й на думку не спало б сперечатися з приводу терміна. За умови, сформульованої К. Поппером, що серед небагатьох учених, які залишилися в історії науки, всі були "нормальними", "або взагалі хтось із них був таким"[1].

Залишаючи поза аналізом предмет дискусії, яким є "нормальна наука" (не з причини ігнорування заявленого авторами важливого, за суттю епістемічного питання, що давно викликає у нас інтерес), зупинимося на тезі про доречність/недоречність зосередження наукових зусиль на понятійному обсязі будь-якого терміна, коли definitio essentialis*[1] визначає його розрізнювальну здатність у системі наукового знання.

Із цього погляду термінологічне поняття інтелектуальний залишається в мовознавстві і досі недостатньо окресленим, полісемантичним, а звідси його дифузність і нестрогість. Часто спостерігається навіть універсалізація атрибутивної за функцією семантики лексеми інтелектуальний (і інтелектуальний, тобто віднесений до позитиву), що призводить до термінологічно неконкретизованої сполучуваності: *інтелектуальний автор, інтелектуальний виклад, інтелектуальний погляд* (на проблему), *інтелектуальні зусилля, інтелектуальна проза* та ін.

---

[1]* definitio essentialis – (лат.) суттєве визначення, істотне судження